

TAMÁS ATTILA: KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE
ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF ATTILÁIG

Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 166 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 43.)

A nagy művészegyéniségek jellemzője, hogy mindig az *egésszel*, a társadalmi viszonyok s tárgyi világ együttesével néznek szembe: „Nemcsak részleteket örökítenek meg tökéletes módon, nemcsak egyes érzéseket és gondolatokat fejeznek ki mesterien; mindebből valami teljes egész, életet formáló *világkép* alakul ki szemünk előtt”. Az ember és külvilág viszonyáról adott vallomást, a világképet „közvetlenül a művészi élmények sokasága, végső soron pedig a filozófiailag tudatosított, vagy többé-kevésbé ösztönös világnézet” határozza meg. (6. l.) Ez az egységet alkotó világkép, melyet természetesen egy, a mindenkori társadalmi viszonyok által determinált nézőpont alakít ki, központi helyet foglal el az egyetemes művészet s benne az irodalom fejlődésében, nélkülük nincs igazán maradandó értékű műalkotás. Nyilván évről-évről egyre inkább magyar lírikusainak művészetében ilyen világkép-fejlődést, szemléleti átalakulást követ nyomon Tamás Attila, kezdőpontjául jelölve Arany költészetét, végpontjául József Attiláét.

Schiller szavai szerint: „A naív költőt a természet abban a kegyben részesítette, hogy mindig osztatlan egészként hasson, minden pillanatban önálló és tökéletes egész legyen, és az emberiséget teljes tartalma szerint a valóságban ábrázolhassa”. E naív szemlélet ölt testet Petőfi János vitézében, de főként Arany remekében, a Toldiban. Homéroszi világkép tükröződik ezekből: a szubjektum feloldódik a külvilágban, azonosul vele. Az egyén kapcsolata a közösséggel és természettel teljes, a tárgyak és jelenségek együtt élnek az emberrel. Nincs áthidalhatatlan ellentét egyén és külvilág között, a világ adva van a maga valóságában, természetességében. És szép is ez a világ: nem idill, mindenért harcolni kell, de a győztes mindig a bátor és igaz, s győzelmével helyre is áll a világ rendje. Az élet törvényei győznek; a megsemmisülés sem megdöbbentő, élet és halál nem idegenek egymástól, nem érthetetlenek — az élet egyik része vált át a másikba. Az író otthonosan mozog, s mozgatja hősét a világban: ismer mindent, ismeretlen, érthetetlen erők semmit sem döntenek el. E szemléletnek, mely mögött egy meg nem fogalmazott (mert megfogalmazni felesleges magától értetődöttsége, önként adottsága miatt) panteisztikus színezetű filozófia áll, esztétikai megfelelője egyfajta naív realizmus: szubjektum és külvilág *konkrét* kapcsolatának közvetlen, tárgyias, valóhű tükrözése; Arany szavaival „ama benső forma” visszaadása, mely a „tárgyal csaknem azonos”, a teremtett alakok körüljárhatóak, plasztikusak, az egészbe önként beillenek.

Miért jöhetett létre azon a társadalmi talajon egy, a természet rendjén alapuló homéroszi világkép? Mert Aranyban egy illúzió élt a Toldi írásakor: a polgári átalakulástól többet várt, egy, a Homérosz görögjeihez hasonló társadalmat.

E derűs, homéri nyugalma világ illúziója omlik össze Aranyban 1849 után. Tulajdonképpen e világképet búcsúztatja már a Toldi estéjében. Arany Lajos király szavaiban kimondja az új értékeit is, de ezeket többé nem reméli a jövőtől. Mást várt Arany 1848/49-től: úgy érzi, a világ rendje felborult („Kizökök az idő . . .”). Feladódnak az álmok, elvesznek az illúziók. Ember s külvilág kapcsolata megbomlik, disszonánssá válik, valóság és látszat ellentmondása születik meg. A világ nem szép már, az élet nyomorúságos, a tárgya kholttá válnak. De Arany nem veszi el hitét: az egyén megteremtheti a *magu*

szép világát, 'én szépnak láthatom a világot. az én akaratom vihet szépséget a való prózaiságába'. Arany keserősége szubjektivitásban oldódik fel. Világképében egyre inkább önmagát adja, a művész énje már nem mindig egy tárggyal — Aranyban megszületik a nagy szemlélődő lírikus. Eposzai is lírai elemekben hővelkednek, ezekben a líraibb verses regény felé vesz irányt.

Világképe tehát már nem egységes, széttöredezett. Külső és belső világ még együtt rezdül a múlt reminiszcenciájaként, de a kapcsolat pillanatnyi, nem tartós a prózai, közönyös, ellenséges környezettel. A rend, az érthetőség, áttekinthetőség veszett ki a világból — viszont a dolgok új oldalukat mutatják, a nem látottakra is esik fény; a körülhatárolt világ kitarul, többet ismerünk meg bonyolult ellentmondásaiból. Arany egy összetört világkép romjain így készíti elő századunk modern líráját.

Az imperializmus viszonyainak eluralkodása, a fokozódó munkamegosztás a századvégen újfajta életérzést alakít ki. Az ember megkötöttségének, kész viszonyok közé szorítottságának, korlátozott cselekvési lehetőségeinek érzését. Az ember nem szemlélheti magát a külvilág teljességében, fél az idegen törvényektől, a lélek az eltárgyiasulástól. Nem ismeri ki magát a társadalom új viszonyai között, ezek s a tárgyak is idegen hatalmaknak tűnnek. A nagyvárosi élet is szüli e tragikus egyedüllétet, magányérzést. Egves költők az álomba, önmagukba feledkeznek a rideg való elől; vagy kihull a való műveikből s egy elképzelt világ jelenik meg helyette. A fiatal Babits, Kosztolányi formai, hangulati elemekkel a megszépített valót, az „égi mászt” mutatják be — mely szép ugyan, csak éppen a valóság hiányzik belőle.

Ady is elragad idegen tájakra, de nála az önálló léttel bíró, saját törvények szerint felépült világ egyben lázadás a valóság ellen. A benső, a szubjektív élmény határoz meg mindent. A való kontúrjai elmosódnak, az élmények világában oldódnak fel. Emlék s képzelet, mint érzelmi rendező-elem lép a logikai helyébe. Az érett Ady a felszín mögött a valódit, a lényegyet keresi, s a külső máz mögött a polgári társadalom fekélyeire talál. Nem szépít, a valóságos helyzetből fakadó élményeit fokozza fel. Már Vajda is szembenéz a végtelen elidegenedett világgal, de megijed önnön felfedezéseitől, a ránehezülő erők alatt összeroppan — menekül hitbe, sejtelmekbe. Ady is vállalja a szembenézést, de ő az értelmét is látja e harcnak. Költészete univerzális költészetté válik, mert érteni akarja s érti is az *egész*et. Vállalja a soha nem látható, meg nem közelíthető idegen világba való belenyúlást, a felderítést, s ujjongva fedezi fel a forradalom erőit is benne. A titok-kutatás valóságos nemzeti problémák feltárásához is vezet, hisz a világgal folytatott harca a magyar valóság elleni harc is egyben. Az ő sejtelmes, szimbolikus világa a valóság mélyebb, átfogóbb törvényeit sűríti össze, mint a felszín közvetlen képe. A disszonanciák egysége alkot teljes, magasabbrendű világképet nála, mely pontosan ellentéte a homéroszinak. A világháború alatt majd átéli s tükrözteti egy világ széthullását: ember s ember, ember s külvilág kerül ellentétbe feloldhatatlanul. A zárt szimbolumrendszer felbomlik Adynál. „Egész világ szótttje kibomlott” — de Ady teljes egyetemes voltában néz s áll szemben ezzel a bomlással. Ebből születik hatalmas, drámai s pátoszos kései lírája, mely legjobban tükrözi korát, a kor embertelenségét.

Illyés, és főként József Attila költészetében azután ember és valóság új, magasabbrendű összhangja jön létre. Illyésnél a tárgyi valóság ismét nem pusztán költői motívum, hanem a művészi ábrázolás egyik legfőbb tárgya. A költő egy a külvilággal. Az ember az embertelen valóságban is szép, megőrzi

emberségét — másrészt Illyés hisz a valóság megváltoztathatóságában. Az ember ismét otthon van a természetben, miként Aranyánál; de Illyésnél a tárgyi világ megéneklése nem magától értetődő, hanem újra felfedezett, kiharcolt, megszenvedett élmény, tudatos és kemény birtokbavétel, s ennek egy szűk-szavúbb, nyersebb, ridegebb, zaklatottabb költői megjelenítés felel meg. Az ábrázolt világban, miként a valódiban, rend van, minden kitapintható — de hiányzik is valami: a kor legbonyolultabb problémáit nem teljességükben, hanem leegyszerűsítve tükrözi, az ő világa szűk, nem teljes. Nem annyira legyőzi a modern polgári lírát átformáló disszonáns elemeket, hanem elfordul tőlük.

Az új egyetemes világképet József Attila alkotja meg. Vele az ember ismét megéli helyét a világban, megértve környezetét, megismerve törvényeit, egyben vállalja is sorsát. A világ határai szélesebbek, a teljességét öleli magába a költő. A proletár néz tudatosan szembe itt a mindenséggel, elméletileg s művészetileg is tisztázva álláspontját. Ez a világ megszerkesztett, ebben a világban rend van, objektív, tudatunkkal egvező törvények igazgatják. A tárgyak komorak, emberidegenek, ridegek, de van ellenük fegyver: a fegyvelm s értelem. Tér és idő ismét egységben, a maguk objektivitásában jelennek meg a materialista gondolkodó előtt, mint az anyag mozgási formájának oldalai. Az élet lényegét érti meg József Attila — de lázad is, hogy változtasson a világon, a részeket egymásba kapcsoló törvény ismeretében. Szemlélete egyetemes: a végtelen és megfoghatatlan kozmosz, s benne a konkrét, érzékelt részek ellentétének művészi egysége biztosítja az egyetemességet. A dolgok természetes rendje helyreáll, otthonná lehet az elidegenített világ: „Az anyag elszabadult erői fölött az ember uralmát megteremteni hivatott szocialista mozgalomnak azt a feladatát, hogy szembenézzen ezzel a tárgyi világgal, hogy teljes világképet adva mérje föl az anyagi és szellemi lét rejtjelmeit az emberi szemlélet számára — ezt a költői feladatot József Attila végezte el”. (154. 1.) A kozmosz középpontjában az ember áll, akiben öntudatra ébredt az anyag: ez az ember nincstelen, híd alatt, külvárosi szükséglakásban él, de már úgy méri fel a téli éjszakát, mint birtokosa — mint aki része, de ura is e világnak.

S a koncepciót, melynek néhány fontosabb gondolatát összegeztük a fentiekben, imponáló tömörséggel fejti ki Tamás Attila. Alaptörvényszerűségeket akar felmutatni, kontaktust teremteni magyar és európai költészet között, kimutatva, hogy fő fejlődési irányaik megegyeznek, s a mi nagy költőink is egyetemes emberi problémákra adnak választ. Ember és külvilág lényegi kapcsolatának alakulását vizsgálja. Egyoldalúság és leegyszerűsítés is ez egyben, de tudatos és szükséges, a dolgok érthetőbbé tételét szolgálja. Az alapvető esztétikai problémákat mindig történeti összefüggésekben mutatja be. Mindig műközelben marad, soha nem tér ki, egy-egy bravuroskodó elemzés kedvéért, mellesleg kérdésekre: így tanulmánya rendkívül következetes, áttekinthető, arányos, egyenes ívelésű; stílusa kitünő. Esztétikailag igen fogékony, megannyi szép versértelmezése (Bolond Istók, Vojtina, Téli éjszaka) illetett tollra vall.

Vannak persze fenntartásaink, kifogásaink is. Vitathatatlan tény (amint ezt már egyik recenzense is szóvá tette), hogy Tamás Attila alapszempontja kissé kárleletlen: ember s külvilág kapcsolatának *természete* mellett nem eléggé vizsgálja a világképek *mélyességét*. Ennek az Ady-rész vallja kárát elsősorban. Igazságtalan a szerző a reformkori műeposzokhoz: gyökérteleneknek, életteleneknek nevezni őket enyhe túlzás. (12.1.) Az 1850-es években az objektiválás mást jelentett, mint ma. Ez az esztétikai szemlélet az intenzív líra gátjává is

merevült, s maga Arany ott a legmegrendítőbb lírikus, ahol áttöri e gátat. (16. 1.) Nem eléggé kimunkált a Világos utáni Arany-világkép: elég önkényesen bánik a szerző a kronológiával, amikor másfél évtized termésében a líra felé haladást lát csupán. Itt kellett volna beszélni az eposzok drámai jellegéről: ez ugyanis sokat mond, eposz és korszerűség sokat vitatott problémaköre mellett, a világképváltozás okairól is. Az Ady-fejezet igen fontos eredménye, hogy ráirányítja a figyelmet Ady s a kortársi európai irányzatok rokon vonásainak kérdésére, melyet bizony az Ady-kutatás eddig eléggé elhanyagolt. Igen sikerült a József Attilával foglalkozó elemzés, a pálya utolsó szakasza azonban valamilyéle művészi hanyatlásnak aligha fogható föl.

Újabb irodalomtörténetírásunk nem éppen örvendetes jelensége az, hogy a szép számmal megjelenő író- s kormonográfiák mellett csak elvétve születnek több irodalmi korszakot egy szempontból átfogó elemzések: pl. egy műfaj, egy esztétikai jelenség alakulásának bemutatása. Éppen ezért: már tárgya miatt is örömmel fogadjuk Tamás Attila úttörő jellegű tanulmányát.

S méginkább tartalma miatt: e füzet sok olyan új gondolatot tartalmaz, sok olyan problémát vet fel, amelyeket feltétlenül érdemes és szükséges is továbbtanulmányozni az érintett korszakok minden kutatójának.

Rigó László